

УДК 346.544.4

Б.В. Деревянко

ЩОДО ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ

У статті проведено загальний аналіз поглядів вчених різних правових шкіл на освітні послуги. Визначено їх комплексну цивільно-, господарсько-, адміністративно-правову природу. Зроблено висновок про неефективність застосування до регулювання надання освітніх послуг підходу однієї галузі права.

Ключові слова: «надавати», «освіта», «послуги», нематеріальний результат, публічний інтерес, дія (діяльність), правова природа.

В статье проведен общий анализ взглядов ученых разных правовых школ на образовательные услуги. Определена их комплексная гражданско-, хозяйственно-, административно-правовая природа. Сделан вывод о неэффективности применения к регулированию предоставления образовательных услуг подхода одной отрасли права.

Ключевые слова: «предоставлять», «образование», «услуги», нематериальный результат, публичный интерес, действие (деятельность), правовая природа.

In the article the global analysis of looks of different scientific law schools on educational services was conducted. Their complex civil-, economic-, administrative-law nature was certain. A conclusion is done about uneffectiveness of application to adjusting of grant of educational services of approach of one field of law.

Key words: «to give», «education», «services», non-material result, public interest, action (activity), legal nature.

Майже кожна людина з наймолодшого віку отримує освітні послуги. Зі збільшенням віку людини рівень їхньої складності підвищується. Змінюються і суб'єкти, які ці послуги надають. Проте правова природа освітніх послуг залишається незмінною. Проте якою саме вона є, необхідно з'ясувати. На сьогодні питання правового регулювання освітньої діяльності та надання послуг із позицій різних галузей права розглядали В.Б. Авер'янов, В.В. Астахов, Д.Н. Бахрах, В.М. Бесчастний, Т.М. Боголіб, Н.С. Волкова, О.Ф. Долженков, О.В. Дубровка, І.В. Жилінкова, С.А. Загородній, К.А. Карчевський, Т.П. Козарь, М.Н. Курко, С.В. Куров, Мандрик С.І., Н.Н. Мельничук, В.О. Меркулова, А.А. Мірзоян, А.О. Монаєнко, П.В. Нестеренко, О.А. Овчінніков, Є.А. Огаренко, О.В. Плющ,

Г.О. Пономаренко, В.В. Рєзнікова, Г.П. Савош, Л.С. Соколова, В.М. Співак, В.Я. Тацій, А.А. Телестакова, В.П. Тимошук, М.В. Токмовцева, Є.Д. Шешенін, В.Г. Чорна та інші вчені. Названими та іншими вченими висловлювалися різні думки та наводилися різні погляди та аргументи на правову природу освітніх послуг. Проте велика кількість думок і поглядів часто створює плутанину, яка вимагає однозначного роз'яснення. Цим викликається актуальність теми статті.

Ціллю статті є визначення правової природи освітніх послуг.

Початок визначення правової природи доцільно розпочати з наведення тлумачення кожного зі слів, що складають поняття.

Освітні послуги надаються. Згідно із сучасними словниками слово «надання» означає дію за значенням дієслова «надати». А дієслова «надати» і «надавати» означають (серед того, що стосується предмета дослідження): 1) давати можливість мати щось, користуватися чимось і т. ін.; 2) додавати, добавляти яку-небудь якість, властивість і т. ін. [1, с. 709]; 3) дати що-небудь у якійсь кількості або в кілька заходів [1, с. 709]. Перше значення передбачає можливість користуватися чимось матеріальним. У нашому випадку воно може передбачати можливість користуватися фондами та ресурсами того, хто надає освітні послуги. Друге визначення у нашому випадку може означати «надавати якусь рису – знання, тобто робити когось більш розумним та освіченим». Третє визначення може підійти з огляду на те, що знання передаються поступово від одного навчального заняття до іншого, від одного дня до іншого, від одного семестру до іншого, від одного року (курсу) до іншого, від одного освітньо-кваліфікаційного рівня до іншого. Можуть освітні послуги надаватися і постійно (освіта впродовж життя).

Зрозуміло, що надавати якесь матеріальне або нематеріальне благо (у нашому випадку – знання) повинен певний суб'єкт іншому учаснику досліджуваних відносин. Найчастіше учасниками правовідносин в освітній сфері є навчальний заклад (далі – НЗ) та споживач його послуг – вихованець, учень, студент, аспірант, докторант тощо. На перший погляд здається, що відносини між учасниками побудовано на засадах рівності; відносини спрямовані на досягнення приватних інтересів: комерційного НЗ – отримати плату за навчання, а споживача – отримати

знання та/або диплом чи інший документ, що підтверджує проходження навчання, отримати певний рівень знань. НЗ-некомерційна організація (а такими згідно із законодавством є усі ВНЗ України незалежно від форми власності) все одно задовольняє приватний інтерес споживача своїх послуг і часто також отримує плату за свої послуги. Проте і комерційний і неприбутковий НЗ у будь-якому випадку задовольняють публічні інтереси.

Як вказують вітчизняні вчені, метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями, зацікавлення людини культурними цінностями науки, мистецтва, моральності, права, перетворення природної людини в культурну, освічену особистість [2, с. 240]; у сучасних умовах освіта є могутнім чинником розвитку духовної культури українського народу, відтворення інтелектуальних і продуктивних сил суспільства, запорукою громадянського миру і майбутніх успіхів у зміцненні й утвердженні авторитету України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави – повноправного члена європейської та світової спільноти [3, с. 535].

Отже, будь-який НЗ крім приватної мети – отримати прибуток має публічну мету – підготувати фахівців для економіки та соціальної сфери країни, сплатити податки, за рахунок яких будуть утримуватися органи державної влади та соціальна сфера, забезпечити населення держави та іноземців у послугах, які ним надаються та ін. З іншого боку, споживач освітніх послуг отримує ці послуги та відповідний документ, що їх підтверджує. Він має мету продати свої знання, вміння та навички державі, суб'єктам господарювання, іншим громадянам цієї або інших держав. А це також говорить про переважну наявність публічних інтересів у наданні освітніх послуг. Навіть якщо припустити можливість ведення таким споживачем освітніх послуг натурального господарства, – все одно він завдяки отриманим знанням та

вмінням самотужки зможе прогодувати себе і членів своєї родини, отримає певний вид діяльності, який не залишить йому часу на скоєння злочинів та правопорушень, ведення антисоціального способу життя. А це підтверджує наявність публічних інтересів у наданні освітніх послуг.

Учасниками правовідносин у сфері надання освітніх послуг можуть бути – 1) суб'єкт господарювання, який надає освітні послуги; 2) споживач – суб'єкт господарського права (учасник відносин у сфері господарювання), який їх отримує; 3) суб'єкт господарського права, який їх оплачує або замовляє.

НЗ є суб'єктами господарювання і відповідно до частини 1 статті 55 ГК України здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством [4].

У даному випадку суб'єкти цивільного права – вихованці, учні, студенти, аспіранти тощо будуть споживачами послуг суб'єктів господарювання – НЗ. Правовідносини між ними будуть спрямовуватися на досягнення як публічних, так і приватних інтересів. У цьому випадку правовідносини між громадянами - споживачами послуг суб'єктів господарювання - НЗ будуть предметом дослідження наук як цивільного, так і господарського права.

Крім цих учасників у правовідносинах у сфері надання освітніх послуг можуть брати участь інші суб'єкти господарського права: громадяни та організації, що є засновниками навчальних закладів або здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності (наприклад, акціонери, власники часток у ТОВ); органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, які здійснюють управління та контроль за діяльністю НЗ. У другому випадку ці правовідносини можуть мати й елементи адміністративно-правової природи.

Слово «освіта» означає: 1) сукупність знань, здобутих у процесі навчання. Рівень, ступінь знань, здобутих у процесі навчання; 2) піднесення рівня знань; навчання. Процес засвоєння знань; 3) Загальний рівень знань (у суспільстві, державі

і т. ін.). Система навчально-виховних заходів. Система закладів і установ, через які здійснюються ці заходи [1, с. 857; 5, с. 138]. Усі три значення слова «освіта» у різній мірі та з різних боків характеризують предмет дослідження.

У зв'язку із цим прикметник «освітній» означає – той, що поширює освіту, знання. Освітній ценз – рівень освіти, що визначається закінченням якого-небудь НЗ, а також права, які він дає [1, с. 857].

Наведені визначення слів «надання» та «освіта» в цілому є зрозумілими. Проте нас цікавить правова природа саме надання освітніх послуг. А дослідженню значення поняття «послуга» присвячувалися окремі роботи у межах різних галузей права. Перед їх розглядом необхідно дослідити походження цього слова та його законодавче тлумачення.

Надання послуг є одним із видів суспільно корисної діяльності. У сучасній державі існує велика кількість послуг. Це послуги зв'язку та інформації, медичні послуги та послуги соціального характеру, аудиторські, правові, туристсько-екскурсійні, готельні, комунальні, спортивно-оздоровчі, санаторно-курортні та багато інших. Сфера послуг сьогодні – це одна з найперспективніших галузей економіки, яка швидко розвивається. Термін «послуга» міститься у законодавчих та підзаконних правових актах, зокрема з питань освіти [6, с. 9].

Сучасні словники під послугою розуміють: 1) дію, вчинок, що дає користь, допомогу іншому; 2) діяльність підприємств, організацій та окремих осіб, виконувану для задоволення чийхось потреб; обслуговування [1, с. 1080; 5, с. 612-613; 7, с. 894]; люб'язний вчинок, служіння, слугування [8, с. 305]; або роботу, виконувану для задоволення чийх-небудь потреб; обслуговування [5, с. 612-613].

Наведені визначення вказують на активну діяльність певних осіб або суб'єктів господарювання. Виходить, що дієслово «надавати» кореспондує із віддієслівним іменником, що позначає активну дію або вчинок. Це є важливим, оскільки дозволяє відділити результат послуги від матеріального товару. На сьогодні в Україні одночасно застосовуються терміни «надання послуг» і «торгівля послугами». При цьому другим терміном визначається і надання оплатних послуг, і виконання робіт. У ГК України частиною 1 статті 3 визначення господарської діяльності дано у т.ч. і

через надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. У статті 139 ГК України частиною 6 виконані роботи та послуги визнано товарами у складі майна суб'єктів господарювання [4]. Як бачимо, категорія «послуга» присутня у ГК України, а отже має господарсько-правову природу. Хоча норми ГК України як і багатьох інших законів, що містять поняття «послуга», потребують доопрацювання у бік приведення визначення послуги до єдиного знаменника.

Категорія «послуга» має місце й у ЦК України. А в межах цивільно-правової науки значну кількість робіт було присвячено дослідженню правового режиму послуг. Слід сказати, що єдність поглядів на послугу до сьогодні відсутня й у представників цивільноправової науки. Яскравим підтвердженням цього є те, що А.Ю. Кабалкін спочатку вважав неможливим застосовувати конструкцію «договору послуг» [9, с. 44-45; 48]; потім указував, що вони «не можуть бути самостійним типом цивільно-правового зобов'язання». Крім того, він навіть не розглядав їх як самостійний інститут [10, с. 38].

В.С. Мілаш вказує на неможливість сформулювати єдиний правовий термін «послуга», який охоплював би всі її змістові елементи. Цим на її думку зумовлено визначення 160 узагальнених видів послуг, поділених на низку розділів (ділові, телекомунікаційні, будівельні та інжинірингові, дистриб'юторські, освітні, фінансові, щодо захисту довкілля та здоров'я людей, туризм, спорт, транспортні послуги тощо). А взагалі В.С. Мілаш вважає, що послуга може містити у собі як тип економічних відносин фази обміну; форму результату трудової діяльності, з приводу якого виникають виробничі відносини (форму споживчої вартості); діяльність, яка не пов'язується зі створенням речі (її відновлення, ремонт), однак породжує відповідне благо, що має споживчу вартість; так і товар, об'єкт цивільних прав [11, с. 73].

М.В. Кротов вважав, що зобов'язання з надання послуг є самостійним інститутом зобов'язального права [12, с. 89].

Основою системи договорів про надання послуг в цивільному праві України є те, що об'єктом їх є послуги нематеріального характеру. У цьому і полягає їх основна відмінність від інших договорів і саме нематеріальний об'єкт результату

послуг повинен бути покладений в основу системи договорів про надання послуг [13, с. 230].

Ю.Х. Калмиков вважає, що «... у зобов'язаннях з надання послуг визначальним фактором є специфіка самих дій як послуг, а не результати цих дій», «... послуга – це діяльність, спрямована на створення зручностей чи надання пільг контрагенту у зобов'язальних правовідносинах» [14, с. 33; 13, с. 229]. Такі погляди основним при наданні послуг ставлять дію, а не результат дії.

Достатньо поширеною є точка зору, відповідно до якої послуги нарівні з товарами є результатами виробництва. Згідно з нею товарами вважають результат, що має натурально-уречевлену форму, а послугами – що не має її [15, с. 24; 16, с. 16; 17, с. 977].

В.С. Мілаш наводить правові ознаки послуги, за допомогою яких буде легше визначити її правову природу: 1) послуга є діяльністю особи, яка її надає; 2) надання послуг не створює уречевленого (упредметненого) результату; 3) корисний ефект послуги споживається у процесі її надання, а споживча вартість зникає; 4) послуга є невіддільною від джерела; 5) прийняття послуги замовником і процес її надання виконавцем відбуваються одночасно; 6) неможливість її зберігання; 7) невичерпність (скільки б не надавали послугу, її кількісні характеристики не зменшуються); 8) предмет послуги – відповідні дії, а не їх кінцевий результат (оскільки результат праці не отримує речової форми, він завжди існує у вигляді самої діяльності) [11, с. 73].

У приватноправовому розумінні послуга розглядається як вид об'єктів цивільних правовідносин, виділених за цільовим призначенням та правовим режимом. При цьому одна група вчених вважає, що об'єктом правовідносин з надання послуг є результат дій зобов'язаної особи, який може і не мати матеріальної форми [18, с. 189]. Це, на думку більшості цивілістів, відрізняє послугу від іншого об'єкта цивільного права – майна (товару).

І.В. Жилінкова під послугою розуміє «певне нематеріальне благо, яке надається однією особою (виконавцем) і споживається іншою особою (замовником)

у процесі вчинення виконавцем певних дій або здійснення певної діяльності» [19, с. 267].

На думку А.П. Рум'янцева та Ю.О. Коваленко, послуги – це вид діяльності, робіт, у процесі виконання яких не створюється новий матеріально-уречевлений продукт, який раніше не існував, але змінюється якість вже створеного продукту. Крім того, на їх думку, послугу можна визначити як вид діяльності, який задовольняє певну людську потребу, може мати або не мати матеріальної форми, тісно пов'язаний з виробництвом товарів або повністю самостійно оформлений [20, с. 13; 17, с. 977].

А.А. Телестакова стверджує, що послуга як процес праці (обслуговування) виступає в якості об'єкта трудових правовідносин, під яким розуміється виконання працівником певної трудової функції відповідно до його спеціальності, кваліфікації й посади. Тоді як продукт праці – послуга є об'єктом цивільних правовідносин, під яким розуміється певне благо – результат діяльності, що має властивості товару [21, с. 69].

Є.Д. Шешенін ще в середині ХХ століття проаналізував економічну сутність відносин при наданні різноманітних послуг і на основі цього зробив висновок, що послуга як предмет договірної зобов'язання має наступні ознаки: 1) є діяльністю особи, яка її надає; 2) її надання не створює речового результату; 3) корисний ефект послуги (діяльності) у процесі надання послуги споживається, а споживча вартість послуги зникає [22, с. 177]. Внаслідок цього ним було запропоновано визначити послугу як діяльність тієї або іншої організації, корисний ефект якої не має речового результату і споживається у процесі надання послуги [22, с. 182]. Термін «послуга» вживається крім економічного, також і в правовому розумінні, коли під послугою слід розуміти діяльність, що здійснюється на виконання цивільного обов'язку і не пов'язана зі створенням уречевленого блага [23, с. 357].

Як бачимо, розуміння послуг більшою мірою спирається на цивільно-правову природу. Проте слід розкрити й економічну сутність поняття «послуга».

У класичному економічному розумінні послуга розглядалася як особлива споживча вартість праці, що надає послуги не як річ, а як діяльність [24, с. 413]. З

економічної точки зору послуга є благом, яке становить діалектичну єдність діяльності та результату, що досягається в процесі такої діяльності. На відміну від результатів робіт, результати послуг є невідчутними у матеріальному сенсі: вони дістають вияв у встановленні, збереженні активів замовника послуг, відтворенні або покращенні його економічного стану, рівня конкурентоспроможності на певному ринковому сегменті (фінансові послуги, довірче управління майном, консалтингові послуги, послуги з аудиту, зі створення та поширення реклами) або в «обслуговуванні» особистих немайнових благ замовника (медичні, соціальні, освітні послуги тощо) [11, с. 74-75].

З приводу економічної сутності послуги В.В. Резнікова зазначає, що складність розробки поняття «послуга» полягає, передусім, у відсутності єдиного розуміння економічної сутності даного явища. В економічній науці послуги визначаються як дії, діяльність, економічне благо, функції, економічні відносини, зміна інституціональної одиниці тощо. А тому можна припустити, що кожне з цих економічних значень послуги опосередковується адекватною правовою формою. Відповідно, можливість вироблення єдиного поняття послуги через поєднання у визначенні всіх його значень видається сумнівною, зокрема, через те, що: до послуг відносять всі економічні блага, які не можна віднести до сільського господарства та промислового виробництва; до послуг відносять численні та різноманітні дії, спрямовані на різноманітні об'єкти; ці численні та різноманітні дії відносяться існуючою офіційною статистикою до одного класу економічних благ; послуга – це гнучкий об'єкт, межі якого не є стабільними, сталими і легко змінюються під впливом об'єктивних економічних умов конкретної сфери господарювання. Цим пояснюються численні невдачі науковців при формулюванні доктринального визначення поняття «послуги» як економіко-правової категорії [25].

Що послуга в економічному розумінні є більш широкою категорією не лише порівняно з її юридичним розумінням, а й з поняттям обслуговування, відзначають вітчизняні автори [26, с. 82]. Т.М. Боголіб вказує, що послуга як економічна категорія – це споживання не просто корисних властивостей споживчої вартості, а й корисної дії. При споживанні послуги споживача цікавить не сам предмет, якщо він

навіть і має місце, а його корисна дія. Послуги у сфері освітньої діяльності є наслідком праці, спрямованої на споживання. Ці види праці, з одного боку, збільшують частку духовних споживацьких благ у суспільстві, з іншого – самі є об'єктом споживання, однак вони не можуть бути використані з метою розширення виробництва. Отже, освітня послуга – це не матеріальна, а соціальна цінність [27, с. 57].

Крім господарсько-, цивільно-правового та економічного погляду на послугу останню досліджують у межах адміністративно-правової науки.

Дослідники проблем адміністративного права виводять особливу категорію державних (управлінських) послуг і вважають, що їх треба легалізувати в адміністративному законодавстві. Ці послуги як вид державних послуг закріплюють відмінну від традиційної ієрархію цінностей у стосунках між громадянами і виконавчою владою, згідно з якою права і свободи громадян користуються пріоритетом [28, с. 97]. При цьому пропонується визначити державні управлінські послуги як діяльність органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування (їх посадових осіб), пов'язану зі створенням організаційних умов або забезпеченням реалізації суб'єктивних обов'язків фізичними або юридичними особами, яка здійснюється за зверненнями цих осіб, і офіційним результатом є адміністративний (індивідуальний) акт [28, с. 98].

Інші вчені-адміністративісти І. Коліушко та В. Тимошук ідуть далі і крім аналогічного щойно наведеному пропонують визнати в адміністративно-правовій науці ще й категорію «муніципальні послуги», що надаються органами місцевого самоврядування і муніципальними (комунальними) установами та організаціями. Разом ці послуги пропонується назвати «публічними послугами», а вже серед останніх виділити управлінські послуги (надаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування) та послуги, що надаються державними та муніципальними організаціями (тобто «не управлінські публічні послуги») ¹ [29].

---

¹ При цьому вченими-адміністративістами термін «публічний» трактується не так, як це визначено ГК України та ЦК України, а як показник приналежності до держави.

Слід сказати, що адміністративно-правові, господарсько-правові та цивільно-правові послуги відрізняються між собою рівнем публічності.

Отже, проведений аналіз дозволяє зробити висновок відносно правової природи освітніх послуг: 1) первісно правова природа послуг взагалі та освітніх зокрема була економічною; 2) сучасна правова природа освітніх послуг має комплексний характер. У ній варіюються засади господарсько-, цивільно- та адміністративно-правового регулювання. Ці засади є невіддільними. Постійне застосування підходу однієї із цих галузей права до регулювання правовідносин із надання освітніх послуг послабить їх якість через однобічний підхід. Періодичне застосування господарсько-, цивільно- та адміністративно-правового підходів до регулювання надання освітніх послуг буде позитивним; 3) критерієм визначення законодавства та правил тієї чи іншої галузі права при регулюванні надання освітніх послуг є суб'єктний критерій.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. Чорна В.Г. Адміністративно-правове регулювання позашкільної освіти в Україні / В.Г. Чорна // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 2. – С. 236-244.
3. Курко М.Н. Окремі організаційні засади становлення і розвитку вищої освіти в Україні / М.Н. Курко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2010. – № 1. – С. 533-538.
4. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.
5. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. – Т. 3. Обє-Роб. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 1998. – 927 с.
6. Пономаренко Г.О. Поняття та особливості освітніх послуг, які надаються державними вищими навчальними закладами / Г.О. Пономаренко // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 3 (46). – С. 6-14.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В.Т. Буселя. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
8. Тлумачний словник-мінімум української мови / За ред. О.М. Єфімова. – К.: Довіра, 1999. – 447 с.

9. Кабалкин А.Ю. Сфера обслуживания: гражданско-правовое регулирование. – М.: Наука, 1972. – 200 с.
10. Кабалкин А.Ю. Услуги в гражданском праве Российской Федерации // Сборник научных трудов, посвященных памяти В.А. Рясенцева. – М.: Юристъ, 1995. – С. 34-43.
11. Мілаш В.С. До питання про об'єкт договору про надання послуг / В.С. Мілаш // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 4. – С. 72-77.
12. Кротов М.В. Обязательство по предоставлению услуг в гражданском праве. – Л., 1990. – 189 с.
13. Мірзоян А.А. Деякі питання систематизації договорів про надання послуг / А.А. Мірзоян // Університетські наукові записки ХУУП. – 2007. – № 4 (24). – С. 229-233.
14. Калмыков Ю.Х. К понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве // Избранное. Труды. Статьи. Выступления / Сост. О.М. Козырь, О.Ю. Шилохвост. – М., 1998. – С. 30-39.
15. Калачова І.В. Статистика послуг : концептуальні основи реформування / І.В. Калачова // Статистика України. – 2001. – № 4. – С. 24-28.
16. Панкратьева Н. Система статистических показателей сферы услуг как сектора экономики / Н. Панкратьева // Вопросы статистики. – 1998. – № 4. – С. 16-21.
17. Шульга Р.Р. Категорія «торгівля послугами»: сутність та проблеми застосування у господарському законодавстві України / Р.Р. Шульга // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 976–981 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10sppgzuz.pdf>.
18. Советское гражданское право : учебник : в 2-х т. Т. 1. / под ред. О.А. Красавчикова. – 3 изд., испр. и доп. – М., 1985. – 544 с.
19. Цивільне право України: підручник: у 2 т. – Т. 2 / В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та ін. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – К.: Вентурі, 2004. – 380 с.
20. Рум'янцев А.П. Міжнародна торгівля послугами : навч. посіб. / А.П. Рум'янцев, Ю.О. Коваленко. – 2-ге вид., перероб. та доп. – К.: Центр навч. літ., 2003. – 112 с.
21. Телестакова А.А. Поняття, сутність та ознаки послуги як правової категорії / А.А. Телестакова // Наше право. – 2009. – № 4. – Ч. 2. – С. 67-70.
22. Шешенин Е.Д. Предмет обязательства по оказанию услуг // Уч. труды Свердловского юрид. ин-та. Вып. 3. – Свердловск, 1964. – 364 с.
23. Шешенин Е.Д. Классификация гражданско-правовых обязательств по оказанию услуг // Антология уральской цивилистики. 1925-1989. Сб. статей. – М.: Статут, 2001. – С. 355-359.
24. Маркс К., Энгельс Ф. Теории прибавочной стоимости (IV том «Капитала»). – Соч., 2-е изд. – Т. 26. Ч. 2. – 658 с.
25. Резнікова В.В. Сутність категорії «послуга»: аналіз існуючих концепцій / В.В. Резнікова // Радник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/statti/230-tsuv-pravo/14859---lr---.html>.

26. Защита прав потребителей / В.П. Палиюк, А.А. Терлецкий, В.В. Дашевский, В.Я. Ластовина / Под ред. В.П. Палиюка. – Николаев: Возможности Киммерии, 1996. – 272 с.
27. Боголіб Т. Характер і особливості ринкових відносин у системі вищої освіти / Т. Боголіб // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 57-61.
28. Плющ О.В. Теоретичні підходи до дослідження державних послуг в Україні // Економіка та держава. – 2009. – № 6. – С. 97-99.
29. Коліушко І. Управлінські послуги – новий інститут адміністративного права / І. Коліушко, В. Тимошук // Право України. – 2001. – № 5. – С. 30-34.